

Əlyazması hüququnda

ƏHMƏDZADƏ KUKİYA NƏQŞİN MƏHƏMMƏD QIZI

**İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ ŞİMAL-QƏRB
BÖLGƏSİNİN TƏBİƏT ABİDƏLƏRİ VƏ ONLARIN
GEOTURİZM MƏQSƏDİLƏ TƏDQIQI**

5401.01 – İqtisadi coğrafiya

**Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Coğrafiya” fakültəsinin “Xarici ölkələrin iqtisadi coğrafiyası və turizm” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

c.ü.e.d. **H.A.Xəlilov**

Rəsmi opponentlər:

c.ü.e.d. **Z.N.Eminov**

c.ü.f.d. **F.B.Eminov**

Aparıcı təşkilat:

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Tarix və coğrafiya fakültəsinin “İqtisadi
coğrafiya və CTM” kafedrası**

Müdafiə “10” iyun 2016-cı il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən D01.091 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az, 1143, Bakı şəh., H.Cavid pr.115 Azərbaycan MEA akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

Dissertasiya ilə akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Möhürlə təsdiq olunmuş rəyləri iki nüsxədə bu ünvana göndərməyiniz xahiş olunur: Az. 1143, Bakı şəh., H.Cavid pr.115, Azərbaycan MEA-nın əsas binası, 8-ci mərtəbə, akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu.

Avtoreferat “06” may 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**D 01.091 Dissertasiya Şurasının elmi
katibi c.ü.f.d., dosent :**

M.S.Həsənov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İran İslam Respublikasının Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan və Ərdəbil ostanlarının ərazisi fiziki-coğrafi şəraitinin mürəkkəbliyi, təbiət və tarixi-memarlıq abidələrinin zənginliyi və müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Region turizm baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən ən maraqlı bölgələrdən biridir.

Son illərdə turizm sənayesi dünyanın bir sıra ölkələrində olduğu kimi İran İslam Respublikasında da xeyli inkişaf etmişdir. Bu çoxşaxəli sənaye sahəsinin daha geniş və hərtərəfli inkişaf etdirilməsində son vaxtlar geniş vüsət almış və ekoloji gərginlik yaratmadan iqtisadi baxımdan gəlir gətirən yeni və perspektivli istiqamətlərindən biri olan geoturizm mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, UNESCO tərəfindən bütün dünyada yaradılmasının zəruriliyi ideyası irəli sürülmüş geoparkların əsas məqsədi geoturizmin əsas obyektlərini təşkil edən təbiət, tarixi-memarlıq abidələrinin öyrənilməsi və qorunmasını ehtiva etməsi onların turizmin bu istiqamətinin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Bu baxımdan İran İslam Respublikası və onun tədqiq olunan şimal-qərb bölgəsində geoparkların təşkili üçün böyük potensialın olması ərazinin geoturizm məqsədilə öyrənilməsinin mühüm elmi və praktiki əhəmiyyətə malik olmasını göstərir.

Geoturizmin əsas məqsədinin ətraf mühitə zərər vurmada yerli əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması, təbiətsevərləri ərazinin nadir və möcüzəli təbiəti, tarixi-memarlıq abidələri ilə tanış etməklə yanaşı, insanları ekoloji cəhətdən maarifləndirmək, təbii və mədəni irsin qorunması və səmərəli istifadəsi istiqamətində əməkdaşlığa cəlb etmək və s. onun aktuallığını şərtləndirən əsas meyarlardandır.

İranın şimal-qərb bölgəsində geoturizmin inkişaf etdirilməsi ölkə səviyyəsində iqtisadi, ictimai, təbii sərvətlər, faydalı qazıntıların axtarışı, ekoloji, kənd təsərrüfatı, ümumi turizm sənayesi, müalicə və istirahət, sənişin və yük daşınması baxımından həyati əhəmiyyətə malikdir. Tədqiq edilən ərazi spesifik coğrafi və strateji mövqeyi ilə seçilir və geoturizm imkanına görə yüksək potensiala malikdir. Məsələn, Kəndovan kəndi qədim təbii-antropogen yaşayış məskənlərindən, dünyada qayadan təşkil olunmuş üç kənddən biridir. Burada indi də yaşayışın olması onu digər iki qədim yaşayış məskənlərindən fərqləndirən müstəsna cəhətdir. Urmiya gölü İranın və eləcə də Asiyanın çox mühüm və qiymətli ekosistemlərindən – nadir təbiət abidələrindən biridir. Nadir geoloji abidələrdən Savalan və Səhənd vulkanik dağları malik olduğu təbii sərvətlərlə tədqiq edilən əraziyə

xüsusi cazibədarlıq bəxş etmişdir. Ərazi mineral sularına görə İranın ən zəngin regionu hesab edilir. Qərbi Azərbaycanda yerləşən Səhulan mağarası da ölkənin unikal və nadir təbiət abidələrindəndir. Ərazinin zahiri görünüşü ilə çaylar, şlalələr, göz oxşayan müxtəlif rəngli vulkanik və çökmə süxurlarından əmələ gəlmiş ekzotik qayalar onun gözəlliklərini daha da cəlbedici edir. Bütün bunlar dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını daha da artırır.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın məkan baxımından obyektini İran İslam Respublikasının təbii şəraitinin xeyli zənginliyi və müxtəlifliyi ilə səciyyələnən, inzibati cəhətdən Ərdəbil, Şərqi Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan ostanlarını əhatə edən şimal – qərb bölgəsi təşkil edir. Tədqiqatın konseptual baxımdan predmetini geoturizmin inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə ərazinin təbiət və tarixi-memarlıq abidələrinin öyrənilməsi, eləcə də onların səmərəli istifadəsi və mühafizəsi məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi İran İslam Respublikasının şimal-qərb bölgəsinin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərini araşdırmaqla onun geoturizm potensialını təşkil edən fərdi və kompleks obyektlərin aşkar edilməsi və öyrənilməsi onların səmərəli istifadəsi və mühafizəsi məsələlərinin araşdırılması ilə yanaşı müvafiq təkliflərin işlənilib hazırlanmasıdır.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- tədqiq olunan ərazinin əhatə etdiyi ostanların ayrı-ayrılıqda ictimai-tarixi və regional xüsusiyyətlərinin təhlili;
- tədqiq olunan ərazinin fiziki-coğrafi şəraiti və təbii ehtiyatlarının araşdırılması;
- bölgə daxilində geoturizm potensialına malik ərazilərin ayrı-ayrılıqda səciyyələndirilməsi;
- geoturizm obyektlərinin təsnifatının işlənilib hazırlanması;
- abidələrin təsviri, onların ekoturizm məqsədi ilə səmərəli istifadəsi, mühafizəsi və iqtisadi qiymətləndirilməsi məsələlərinin təhlili.

Tədqiqatın nəzəri əsasları və informasiya bazası. Geoturizm ümumi turizm sənayesi sistemində səyahətçilərin müəyyən müşahidəçilik qabiliyyəti və biliklərə malik olmanı tələb edir, eləcə də əyləncə və maarifçilik mahiyyəti daşıyır. Bu sahə son zamanlar daha kütləvi şəkil alır, onun hər hansı bir ərazinin unikal təbiətinə, mədəniyyətinə və inkişafına təsiri müxtəlif mənşəli abidələrin turizmin maraqlı və perspektivli sahəsinin genişlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat zamanı ekoturizm

probleminə həsr olunmuş ədəbiyyat mənbələrində əksini tapmış mütərəqqi fikir və ideyalardan, bu sahədə irəli sürülmüş müddəalardan və dünya təcrübəsindən geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını uzun müddət ərzində təşkil edilmiş ekspedisiyalar zamanı bilavasitə çöl-tədqiqatları şəraitində vizual müşahidələr və araşdırmalar nəticəsində toplanılmış zəngin materiallar və eləcə də məsələyə həsr olunmuş çoxlu sayda ədəbiyyat və fond materialları təşkil edir.

Tədqiqatın metodoloji əsaslar və metodları. Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində mövzuya aid İran İslam Respublikasında və Azərbaycan Respublikasında, başqa ölkələrdə olan ədəbiyyat və fond materialları, müəllifin uzun illər ərzində apardığı tədqiqatların, xüsusilə ekspedisiya-çöl şəraitində topladığı məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində tarixi, statistik, müqayisə, sorğu, kartoqrafik və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Müdafiə olunan əsas müddəalar. Dissertasiya işinin əsas müddəalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- İran İslam Respublikasında geoturizmin turizm sənayesinin yeni, perspektivli və gəlirli sahəsi olması;
- İran İslam Respublikasının şimal-qərb bölgəsinin təbii və tarixi-mədəni geoturizm potensialı;
- tədqiq olunan ərazinin təbiət və tarixi-memarlıq abidələrinin geoturizm əhəmiyyəti;
- geoturizm obyektlərinin səmərəli istifadəsi və mühafizəsi yolları.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Dissertasiya işinin nəticələrinə əsasən əldə edilmiş yenilikləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- İran İslam Respublikasının şimal-qərb bölgəsi geoturizm məqsədi ilə tədqiq edilmişdir;
- tədqiq olunan bölgə geoturizm potensialına görə səciyyəvi ərazilərə ayrılmışdır;
- tədqiq olunan ərazinin geoturizm obyektlərinin təsnifatı işlənilmişdir;
- aşkar edilmiş və qismən də məlum təbiət və təbii-tarixi abidələrin geoturizm əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır;
- tədqiq olunan ərazinin geoturizm obyektlərinin səmərəli istifadəsi və mühafizəsi məsələləri araşdırılmış və müvafiq təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl onun coğrafi tədqiqatlar sistemində tətbiqi və konstruktiv coğrafi tədqiqatlar sahəsinə

mənsub olması ilə əlaqədardır. Bununla yanaşı, tədqiqatın nəticələrindən İran İslam Respublikasının başqa bölgələrində də bu istiqamətdə tədqiqatların aparılmasında, ali məktəblərin müvafiq fakültələrində tədris proqramlarında istifadə edilə bilər.

İşin aprobasiyası və nəşri. Dissertasiya işinin əsas müddəaları 10 məqalədə işıqlandırılmış və eləcə də BDU-nun seminarında, Azərbaycan Coğrafiya cəmiyyətinin qurultayında, Rəşt, Həmədan və Tehrandə keçirilmiş konfranslarda məruzə və müzakirə edilmişdir:

- IV Ekologiya Mühəndisliyi konfransı. Tehran, 2010.
- Azərbaycan landşaftlarının optimallaşdırılması, səmərəli təşkili və davamlı inkişafının müasir problemləri. Bakı, 2011.
- “Müasir geosistemlərin regional-coğrafi problemləri”, Bakı, 2012.
- “Qlobal dəyişkənliklər şəraitində geosistemlərin təbii ehtiyat potensialının qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadəsi”. Bakı, 2013.
- I Su ekosistemlərinin mühafizəsi konfransı. Həmədan, 2013.

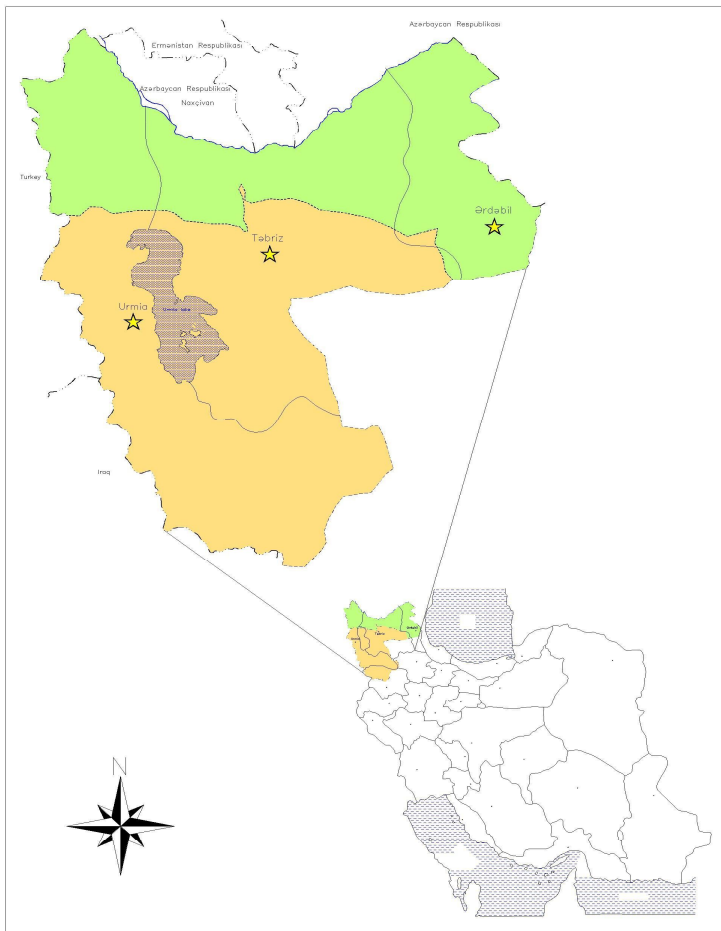
İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, 4 fəsildən, nəticə və təklifdən, ədəbiyyat siyahısından, ümumi həcmi 156 səhifə kompüter yazısı mətnindən ibarətdir. İşdə 6 cədvəl, 35 şəkil və 7 xəritə-sxem verilmişdir.

İŞİN QISA MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqat işinin məqsədi, vəzifələri, predmeti müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti göstərilir.

Birinci fəsil **“İran İslam Respublikasının şimal-qərb bölgəsinin geoturizm məsələləri və ictimai-tarixi və regional xüsusiyyətləri”** adlanır. Burada İran İslam Respublikasının özünəməxsus coğrafi mövqeyi və təbii şəraitini şərtləndirən geoloji-geomorfoloji quruluşun son dərəcə mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi təhlil olunur. Region qədim dünya sivilizasiyası mərkəzlərindən biridir, geoturizmin əsas inkişaf mənbələri sayılan təbii və tarixi-memarlıq abidələrlə zənginliyi, turizmin iqtisadi baxımdan gəlirli və perspektivli sahəsinin inkişafında potensial imkanlara malik olması ilə fərqlənir.

Bu fəsildə Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan və Ərdəbil ostanlarının turizm mərkəzlərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti, coğrafi mövqeyi, ictimai- tarixi və regional xüsusiyyətləri, ostanların tarixi, sosial- iqtisadi və fiziki- coğrafi şəraiti təhlil edilir (Xəritə 1)

Şəkil 1.1. İİR-nin Şimal-qərb bölgəsinin xəritə-sxemi

Xəritə 1. Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan və Ərdəbil ostanları

İkinci fəsil **“İran İslam Respublikasının şimal-qərb bölgəsinin fiziki-coğrafi səciyyəsi və təbii ehtiyatları”**na həsr olunmuşdur. Burada tədqiq olunan ərazinin geoloji-tektonik quruluşu və mineral ehtiyatları, oroqrafiyası və relyefi, iqlimi və iqlim ehtiyatları, hidroqrafik şəbəkəsi və su ehtiyatları, torpaq örtüyü və ehtiyatları, bitki örtüyü və ehtiyatları, heyvanlar aləmi və ehtiyatları haqqında ətraflı və geniş məlumat verilir.

Üçüncü fəsil **“İran İslam Respublikasının şimal-qərb bölgəsinin geoturizm obyektləri, onların təsnifatı və əsas xüsusiyyətləri”**nə həsr olunur. Bu fəsildə geoturizm və onun obyektlərinin təsnifatının əhəmiyyəti vurğulanır. Qeyd edilir ki, zəruri müşahidəçilik və diqqətlilik qabiliyyəti ilə yanaşı, təbiət və tarix elmləri sahəsində müəyyən biliklərin olmasını tələb edən turizmin bu cəlbədiçi növünün maarifçilik mahiyyəti daşması onun əhəmiyyətini daha da artırır. “Geoturizm” termini ilk dəfə olaraq Beynəlxalq Coğrafiya Cəmiyyətinin baş meneceri Conatan B.Tortelot tərəfindən hər hansı bir ərazinin unikal tarixinə və mədəniyyətinə həsr olunmuş səyahəti göstərmək üçün işlədilmiş, sonralar müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış və müxtəlif məzmun kəsb etmişdir. Bununla yanaşı, onun əsas məqsədinin ətraf mühitə ziyan vurmadan səyahət məkanı ilə tanış olmaq, buradakı mövcud nadir qəribəlikləri öyrənmək və zövq almaqdan ibarət olması həmin turizm növünə məxsus olan obyektlərin xeyli müxəlifliyinə dəlalət edir. UNESCO-nun dünya irsi konsepsiyasına əsasən mədəni və təbii olmaqla iki qrupa bölünən və tədqiq olunan həmin obyektlərin təsnifatı aparılmışdır. Bu təsnifat aşağıda verilmişdir (Cədvəl 1 və 2).

Cədvəl 1.
Geoturizm obyektlərinin ümumi təsnifatı

TƏSNİFAT ƏLƏMƏTLƏRİ										TAKSONOMİK RANQ (dərəcə)					
Müvəddiq forması		Mənsubiyyət			Mənzəri			Sınıf	Tip	Növ	STATUS				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Biotik (canlı)	Abiotik (cəansız)	Təbii	Süni (mədəni)	Kompleks (xoroloji)	Endogen	Ekzogen	Antropogen	Təbii-antropogen	Geoloji	Geomorfoloji	Morfoşkulptur Morfostruktur Plutonik Vulkanik Piləvari Düzvüklük Mineral Faydalı qazıntı Stratop Stratigrafik Fauna Flora Göl Səkkə Bələq Heyvan Qus Balıq Amfibiya Ağac Köl Öt	Yerli	Bölge	Ölkə	Dünya
Autropogen	Mənzərləq	Heykətləşləq	Sənəklərləq	Təbii -antropogen	Xüsusi qorunan ərazilər	Landşaft	Məğara Müli park Qonq Yasəqləq Fəsyra Mərr Məhlə								

Cədvəl 2.

İran İR şimal – qərb bölgəsinin geoturizm obyektləri

№	Abidənin adı	Ünvanı	Taksonomik rəqə (dərəcəsi)			status		
			Sini f	Tip	Növ			
1	2	3	4	5	6	7		
1.	Səfərabad qızıl yatağı	Şərqi Azərbaycan ostanı	Geoloji	Mineragenik	Faydalı qazıntı yatağı	Ölkə		
2.	Arazbaran qoruğu	Şərqi Azərbaycan ostanı, Kırısı çayı	Xoroloji	Xüsusi qorunan ərazi	Qoruq	Dünya		
3.	Urmiya Milli Parkı	Qərbi Azərbaycan ostanı			Milli park	Dünya		
4.	Mərmişo						Şəhistan	
5.	Nour gölü	Ərdəbil ostanı, Bağru dağı		Ostan				
6.	Savalan gölü				Ölkə			
7.	Urmiya gölü	Şərqi və Qərbi Azərbaycan ostanı				Hidroloji	Göl	Ölkə
8.	Savalan vulkanik massivi və konusu	Ərdəbil ostanı	Maqmatik	Vulkanik				
9.	Səhənd vulkanik massivi və konusu	Şərqi Azərbaycan ostanı			Geomorfoloji			
10.	Səhulan mağarası	Qərbi Azərbaycan ostanı				Hidroloji (hidrogeoloji)	Bulaqlar	Şəhristan
11.	Kərəftu mağarası		Maqmatik	Vulkanik				
12.	Bilədərə, Səreyn, Sərdabə, Xalxal, Qeynərçə, İlavənd, Qotursu mineral su mənbələri	Ərdəbil ostanı			Maqmatik			
13.	Təkəb, Bostanabad, Sərab, mineral su mənbələri	Şərqi Azərbaycan ostanı				Maqmatik	Vulkanik	Şəhristan
14.	Başkənd, Şahabad, Qarasu, Səlməs, Həftəbə, Gərevan mineral su bulaqları	Qərbi Azərbaycan ostanı	Maqmatik	Vulkanik				
15.	Maku bazalt sütunları ekzotik qayası				Maqmatik			
16.	Təxti – i Süleyman kompleksi	Şərqi Azərbaycan ostanı				Maqmatik	Vulkanik	Şəhristan
17.	Babək qalası		Maqmatik	Vulkanik				
18.	Zəhhək qalası				Maqmatik			
19.	Şeyx Səfiəddin Ərdəbili kompleksi	Ərdəbil ostanı				Maqmatik	Vulkanik	Şəhristan
20.	Üç günbəz	Qərbi Azərbaycan ostanı	Maqmatik	Vulkanik				

2-ci cədvəlin davamı

21	Xudafərin körpüsü				Körpü	Ölkə
22	Acıçay körpüsü	Şərqi Azərbaycan ostanı				Bölgə
23	Qızqalacıq körpüsü				Körpü	Bölgə
24	Elgölü sarayı				Saray	Ostan
25	Ərgə – Təbriz məscid kompleksi				Məscid	Ölkə
26	Qız körpüsü	Şərqi Azərbaycan ostanı			Körpü	
27	Məqbərətüs - şüara				Qəbr- istan	Ostan
28	Şəms Təbrizi məqbərəsi					
29	Hülakü	Qərbi Azərbaycan ostanı		Memarlıq	İsteh- kam	Ölkə
30	Zöhhak qalası				İsteh- kam	
31	Təbriz Camesi	Şərqi Azərbaycan ostanı			Məscid	Ölkə
32	Marağa rəsədxanası				Rəsəd- xana	
33	Qara kilsə	Qərbi Azərbaycan ostanı			Kilsə	Dünya
34	Çoğ sarayı				Saray	Ostan
35	Kəndovan	Şərqi Azərbaycan ostanı	Tə- bii- antr opo gen	Təbii- memarlıq	Mağara -yaşayış məskə- ni	Dünya
36	Şəhrçay, Sofıçay, Simmərud, Zərrinərud, Mərmışo	Qərbi Azərbaycan ostanı				Şəhristan, Yerli
37	Araz, Acıçay, Balıqlı, Qarasu	Şərqi Azərbaycan ostanı	Xor oloji	Landşaft	Məhəllə	
38	Səlmas şəlaləsi	Qərbi Azərbaycan ostanı	Geol oji	Hidroloji	Şəlalə	Şəhristan

Geoturizm obyektlərinin, xüsusilə də təbiət abidələrinin təsnifatında bu sahədəki dünya təcrübəsindən, o cümlədən də Azərbaycanda aparılmış müvafiq tədqiqatların nəticələrindən (Budaqov 1990, Xəlilov 2009 və s.) istifadə etməklə, geoturizmin ümumi obyektləri təbii, təbii-antropogen və antropogen kimi əsas vahidlərə ayrılır. Tədqiq olunan ərazidə təbiət abidələri planetimizdə məlum olan və H.A.Xəlilov (2009) tərəfindən mövcudluq formasına görə biotik və abiotik kimi ayrılan abidələrin müvafiq olaraq “canlı” və ya bioloji (botaniki və zooloji), “cansız” və ya geoloji (geomorfoloji, maqmatik, tektonik, hidrogeoloji, petroqrafik və s.) və “xoroloji” və ya kompleks (xüsusi qorunan ərazilər, landşaftlar və s.) tiplərinin demək olar ki, bütün növləri ilə təmsil olunmuşlar. Bununla yanaşı, endogen və ekzogen təbii proses və hadisələrin fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş “cansız” təbiət abidələrinin müxtəlif növlərinin Yer haqqında elmlər sisteminin ayrı-ayrı sahələrinin (geomorfologiya, hidrologiya, iqlimşünaslıq və s.) tədqiqat obyektinə məxsus olmasına baxmayaraq, həmin abidələrin mənşə ümumiliyi qanunauyğunluğuna əsasən onlar bütövlükdə geoloji abidələrə aid edilmişlər. Bununla əlaqədar olaraq tədqiq olunan ərazidə geoturizm baxımından daha çox maraq doğuran tektonik və vulkan mənşəli göllər, vulkan massivləri, mineral bulaqlar, ekzotik qayalar, faydalı qazıntılar, kanyonvari dərələr, karst mağaraları və s. taksonamik dərəcəsi baxımından geoloji təbiət abidələrinə aid edilir.

Təbii-antropogen tipli geoturizm obyektlərinə burada təbii yolla əmələ gəlmiş və sonralar insanların müdaxiləsi ilə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış abidələr – mağaralar, vulkan günbəzləri, bəzi landşaft növləri və s. aid edilir.

Antropogen tipli geoturizm obyektləri insanların yaradıcılıq və məişət – təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq əmələ gəlmiş və onların əməyinin məhsulu olan memarlıq və arxeoloji abidələrlə, kустar sənətkarlıq nümunələri və s. kimi nadir əşyalarla təmsil olunmuşdur.

Kompleks geoturizm obyektlərinə tərkibində müxtəlif mənşəli – təbii, antropogen abidələrin iştirak etdiyi xüsusi qorunan ərazilər, nadir landşaft növləri, vadilər, meşələr və s. abidələr aid edilir.

İran İslam Respublikasının şimal-qərb bölgəsinin təbiət və mədəniyyət abidələri onların ümumi təsnifat prinsipinə müvafiq olaraq qruplara ayrılmış, onlar rəng və ya statusuna görə yerli, şəhristan, ostan,

ölkə və beynəlxalq (dünya) əhəmiyyətli abidələr kimi qiymətləndirilmişdir (Cədvəl 2).

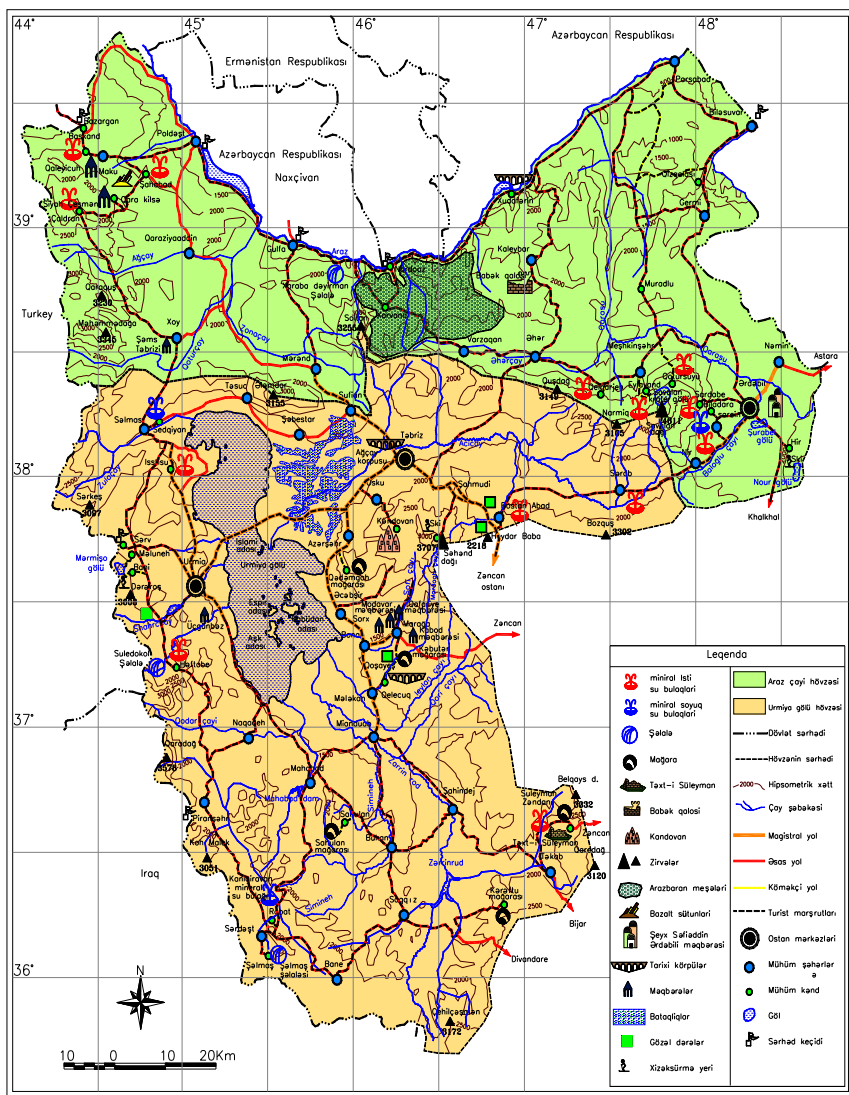
Tədqiq olunan ərazidə öyrənilmiş məlum və tərəfimizdən aşkar edilmiş geoturizm obyektlərinin əsas hissəsini təşkil edən təbiət abidələrinin başlıca xüsusiyyətləri onların mənşə müxtəlifliyi ilə yanaşı ayrı-ayrı növlərin nadirliyi, estetik və eləcə də elmi baxımdan böyük maraq doğurması və xüsusi özəllikləri ilə əlaqədardır. Bu abidələrin ölçüləri və miqyası Urmiya Milli Parkı kimi böyük bir ərazi ilə təmsil olunmuş abidədən Xalxal mineral su bulağı kimi kiçik bir abidəyədək, onların geniş spektrini əhatə edir. Lakin abidələrin hər biri ayrı-ayrılıqda geoturizm obyekti kimi özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir və nadirliyi ilə xüsusi maraq doğurur.

İran İslam Respublikası ərazisində təşkil olunmuş və dövlət tərəfindən xüsusi qorunan ərazilər arasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən **Urmiya Milli Parkının** yaradılmasında əsas məqsəd buradakı mövcud şor su ekosisteminin, göldə və onun ətraf ərazisində məskunlaşmış heyvanların, köçəri quşların, o cümlədən gölün təbii mənzərəsinin, buradakı abidələrin və çoxlu sayda ətraf göllərin qorunmasıdır. Park İran İslam Respublikası üçün mühüm iqtisadi və ekoloji əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı UNESCO üçün də böyük əhəmiyyət daşıyır. O, dünyanın 59 beynəlxalq əhəmiyyətli təbii ehtiyatları siyahısına daxildir.

Geoturizmin ən maraqlı və diqqətəlayiq obyektləri sırasında tədqiq olunan ərazinin hidroloji təbiət abidələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiq olunan ərazidə Urmiya, Nour və Savalan vulkan məşçəli gölləri daha məşhurdur.

Vulkan massivləri və konusları kimi geoloji təbiət abidələrinin möhtəşəm nümunələri Savalan və Səhənd sönmüş vulkanları ilə təmsil olunmuşdur. Burada yerləşən təbiət abidələrdən geoturizm baxımdan xüsusi maraq doğuran Səhulan və Kərəftu mağaraları böyük əhəmiyyət kəsb edir (Xəritə 2).

Şərqi Azərbaycan Qərbi Azərbaycan və Ərdəbil ostanlarında geniş yayılmış və mühüm rekreasiya-geoturizm əhəmiyyətinə malik mineral bulaqlar vardır. Ərdəbil ostanında Bilədərə soyuq mineral bulağı, Səreyn isti mineral bulaqları, Sərdabə isti mineral bulaqları, Xalxal isti mineral bulağı, Şərqi Azərbaycan ostanında Süleyman-Təkəb, Zindan isti mineral bulağı, Bostanabad-Təbriz isti mineral bulağı, Sərab isti mineral bulağı, Qərbi Azərbaycan ostanı ərazisində Maku Başkəndi isti mineral bulaqları,

Makunun Şahabad isti mineral bulağı, Maku Qarasu isti mineral bulağı, Səlmasın isti mineral bulağı, Urmiyanın Həftəbə isti mineral bulağı, Geravan mineral bulağı mühüm əhəmiyyətə malikdirlər.

Regionun təbiət abidələri sırasına daxil olan çay dərələri Urmiya gölü və Araz hövzələri çayları vadilərinin müəyyən hissələrini təşkil edir. Burada Urmiya gölü hövzəsinə Acıçay, Böyükçay, Qalaçay, Sufiçay, Morduqçay, Leylaçay, Zərinərud, Siminərud, Mehabadçay, Qodarçay, Barandüzçay, Şəhrçay, Rozeçay, Nazluçay aiddir. Araz çayı hövzəsinə aid olan su obyektlərinə Araz çayı və onun qolları, Zəngmar, Qarasu, Ağçay, Kəlibər, Hacılar, Dərərud daxildir. İşdə onlar haqqında məlumat verilir.

Tədqiq olunan ostanlarda mühüm geoturizm əhəmiyyəti kəsb edən Arazbaran meşələrinin bitki örtüyü spesifik xüsusiyyətlərə malik olduğundan UNESCO-nun “Biosfer və humanitar” proqramında biosfer ehtiyatı kimi qeydə alınmışdır. Odur ki, Arazbaran meşələri turizm mərkəzi kimi ölkənin iqtisadiyyatının və turizm sektorunun inkişafında mühüm potensiala malikdir.

Geomorfoloji abidələr arasında ekzotik qayalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu növ qayalardan Maku şəhəri yaxınlığında altıguşəli Maku bazalt sütunları xüsusi maraq doğurur.

Tədqiqat obyektini çox qədim dövrlərdən insanların məskunlaşması ilə əlaqədar olaraq tarixi-memarlıq (antropogen) abidələrlə zəngindir. Burada mədəni-tarixi abidələrdən qədim qalalar sırasında Təxt-i Süleyman tarixi kompleks və Babək qalası, Urmiyanın Ağgünbə Hülakü xan tarixi qalası, Həştrudun Zöhhak (Əjdəha) qalası daha böyük maraq doğurur.

Məscid, kilsə və türbələr (məqbərələr) kimi çoxlu sayda bu növ abidələr sırasında aşağıda göstərilənlər geoturizm baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: Ərgə-Təbriz və ya Ərgə-Əlişah məscid kompleksi, Təbriz Came məscidi, UNESCO -nun dünyanın tarixi abidələri siyahısına salınmış Qara kilsə, Şeyx Səfiəddin Ərdəbili türbə kompleksi, Üçgünbəz məqbərəsi, Məqbərətüş-şüəra (Şairlərin məqbərəsi).

Ostanların tarixi-memarlıq abidələrinin bir növünü də buradakı çoxlu sayda inşa edilmiş qədim körpülər təşkil edir. Bunlardan mühüm turizm-rekreasiya əhəmiyyətinə malik olan obyektlərə Xudafərin, Acıçay körpüsü, Qızqalacıq körpüsü və Miyanə Qız körpüsünü göstərmək olar.

Burada müxtəlif vaxtlarda müxtəlif məqsədlər üçün inşa edilmiş, memarlıq baxımından diqqəti cəlb edən bir sıra saray və binalar mövcuddur. Onlar arasında Elgölü sarayı, Çoğ bağça sarayı, Marağa rəsədxanası (N.Tusi rəsədxanası) daha böyük maraq doğurur.

Təbii – antropogen abidələr sırasında Kəndovan abidəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Səhənd dağının ətəyində yerləşən Kəndovan mağarası yaşayış məskəni kimi dünyanın ən nadir incilərindən biri hesab edilir.

Dördüncü fəsil **“İran İslam Respublikasının şimal-qərb bölgəsi abidələrinin geoturizm əhəmiyyəti, onların səmərəli istifadəsi və iqtisadi qiymətləndirilməsi”**nə həsr olunmuşdur. Regionda məlum olan və yeni aşkar edilmiş təbiət (geoloji, bioloji və s.), mədəni-tarixi (memarlıq, arxeoloji, heykəltəraşlıq və s.), xoroloji və ya kompleks abidələr burada geoturizmin inkişafı baxımından böyük potensiala malikdir. Tədqiqat prosesində onların iqtisadi qiymətləndirilməsi aparılır.

Abidələrin mövcudluq forması, kəmiyyət-keyfiyyət və mənsubiyyət göstəricilərinin, mənşəyinin, statusunun və başqa xassələrinin xeyli müxtəlifliyi, onların maarifçilik, estetik mahiyyəti, Yer qabığı və təbiətin təkamülünün informasiya daşıyıcıları rolu oynamaları həmin abidələrin geoturizmin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olduqlarını göstərir.

Geoturizmin əsas obyektlərini təşkil edən abidələr kompleksində göllər, çay dərələri, vulkan massivləri, mağaralar, mineral bulaqlar və s. təbiət abidələri hesab olunur. Ərgə-Təbriz, Məqbərətüş – şüəra, Zöhhak qalası, Marağa rəsədxanası və s. kimi tarixi – memarlıq abidələri də böyük maraq doğurur.

Geoturizmin nadir obyektlərini təmsil edən abidələrdən səmərəli və davamlı istifadə edilməsi onların qorunmasını və iqtisadi qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu baxımdan, dissertasiya işində abidələrin ayrı-ayrılıqda səmərəli istifadəsi ilə yanaşı, onların qorunması yolları və iqtisadi qiymətləndirilməsi aparılır.

Ostanlarda çoxlu sayda təbiət abidələrindən səmərəli istifadəyə və qorunmağa ehtiyacı olanlardan bəhs edilir. Burada ekoturizmin inkişafı baxımından Urmiya, Nour tektonik, Savalan vulkan mənşəli olmaqla böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Urmiya gölü nadir təbiət abidəsidir. Onun səmərəli istifadəsi və qorunması, ekoloji şəraitinin yaxşılaşdırılması, səviyyəsinin sabitləşdirilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıda durur. onun iqtisadi, ekoloji, kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq istiqamətlərində əhəmiyyəti böyükdür. Şor su krevetlərinin saxlanması, duz istehsalı, turizm sənayesi, müalicə mərkəzləri yaradılması, insanların və yüklərin daşınması baxımından ölkə üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Buradakı Əşk adası köçəri nadir quşların, o cümlədən qızıqlazın və sarı maralın məskunlaşdığı ərazidir.

Urmiya gölünün özünəməxsusluğu, səciyyəvi fauna və floraya malik olması, dünyanın ən zəngin xüsusi qorunan ərazidə yerləşməsi və s. amillər onun mühüm ekoturizm potensialına malik olmasını göstərir.

Urmiya gölü hövzəsində aparılmış tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirərək, onun iqtisadi-sosial, tarixi-etnoqrafik, eləcə də nadir təbiət abidəsi və ekoturizm obyekti kimi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, gölün mühafizəsi və gələcək nəsillərə çatdırılması zəruri hesab olunur və bununla əlaqədar təkliflər irəli sürülür.

Nour ölkənin ən mənzərəli şirin sulu dağ göllərindən biridir. Göl isti fəsilərdə balıq saxlamaq, soyuq fəsilərdə qış idmanı ilə məşğul olmaq üçün xeyli əlverişli imkanlara malikdir. Gölün ətrafında istirahət guşələri, restoranlar və turist mərkəzlərinin yaradılması üçün münasib şəraitin olması onun ekoturizm obyekti kimi əhəmiyyətini daha da artırır.

Vulkan (krater) mənşəli Savalan gölü çoxlu sayda turistləri, təbiətsevərləri özünə cəlb edir. Gölün Savalan vulkanının zirvəsindəki kraterdə, eləcə də qar xətti sərhədində yerləşməsi və mənşəyi onun estetik cazibədarlığını və geoturizm əhəmiyyətini xeyli artırır.

Ostanların ərazisində Araz çayı və Urmiya gölü hövzələrinin bir sıra çay vadiləri, onların hövzəsində olan bulaqlar şalələlərlə birlikdə mühüm əhəmiyyətə malik geoturizm obyektləridir. Araz çayı hövzəsinin çayları başlanğıcını İran və Türkiyə sərhədində yerləşən dağlardan və Savalan dağlarından götürür.

Çay vadiləri şalələ, dərə, mendr, terras, çimərlik kompleksləri və canlı aləmləri ilə birlikdə turistləri cəlb edən və təbiətsevərlər tərəfindən yüksək maraqla qarşılanan ən mühüm geoturizm obyektləridir. Mənbəyini yüksək dağlardan götürən, dərin dərələrdən və geniş düzənliklərdən keçən çaylar insanların məişət və təsərrüfat ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı turizm sənayesində də mühüm rol oynayır. Belə ki, çayların hər biri özünəməxsus təbii şəraitə, elmi və estetik özəlliyə malik olmaqla, turizm üçün cəlbedici obyekt əhəmiyyəti kəsb edirlər. Çaylar böyük şəhərlərin kənarından və ya daxilindən keçdikləri üçün onların bazasında şəhər turizm infrastrukturunun təşkilinə geniş şərait yaradırlar. İşdə bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən çay dərələrindən Əhərçay, Sofıçay, Simnərud, Zərrinərud, Acıçay, Nazluçay, Araz, Balıqlı, Mərmışa, Qarasu çaylarının dərələrinin kompleks təsviri verilir və onların ekoturizm sənayesində əhəmiyyəti əsaslandırılır.

Tədqiq olunan ərazidə geoturizm obyekti kimi maraq doğuran geoloji abidələr sırasında Savalan və Səhənd vulkan massivləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar fiziki – coğrafi səciyyələrinin zənginliyi,

heyvətamiz zahiri görünüşlərinin füsunkarlığı və möhtəşəmliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Savalan vulkanı Təbriz şəhərinin şimal-şərqində, Ərdəbil şəhərindən 45 km qərbdə, eyni adlı silsilənin şərq kənarında yerləşir və onun ən yüksək (4821m) zirvəsi hesab olunur. Sahəsi 1200 km²-dən çox ərazini əhatə edən massiv Kiçik Savalan, Sultan, Savalan və Əhən zirvələrinin uyğun gəldiyi vulkan konuslarının birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Savalan Paleogen- Pleystosen dövrü vulkanizminin fəaliyyəti nəticəsində formalaşmış mürəkkəb – qarışıq tipli nəhəng vulkan konusu – stratovulkandır. Ekzogen relyef əmələgətirici proseslərin, xüsusilə buzlaşmaların denudasion – dağıdıcı fəaliyyəti nəticəsində Savalan vulkanı müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış, müasir morfogenetik xüsusiyyətləri formalaşmışdır.

Savalanın ən hündür zirvəsi olan Sultan Savalan Elbrus silsiləsinin Dəməvənddən (5604 m) sonra İran dağlarının ikinci ən hündür zirvəsidir. Başı daimi qarla örtülülük olan Savalan zirvəsinin yamacları buzlaq karları ilə parçalanmış, krater və kraterin dibində göl, dağın şimal yamacında buzlaqlar, cənub yamacında kükürlü termal bulaqlar, aşağılarında çöl və yarımsəhra landşaftları, buradakı şəlalələr onun geoturizm əhəmiyyətini daha da artırır.

Vulkanın kraterində gölün olması Savalan dağına xüsusi gözəllik verir. Bu səbəbdən də il boyu xarici ölkələrdən və digər ostanlardan təbiətsevərlər və alpinistlər gölü ziyarət etmək üçün buraya gəlirlər. Göldə yaşayan yeganə heyvan xərçəngkimilərin krustas növüdür. Savalan müxtəlif quşların və heyvanların məskunlaşdığı məkan olmaqla yanaşı, həm də köçəri quşların yaylağı hesab edilir.

Savalanın təbii zənginliyinin, bitki və heyvanlar aləminin qorunması, təbii sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq, ölkənin ikinci geoparkı elan edilmişdir. Bu, öz növbəsində Savalanın bir daha böyük geoturizm potensialına malik olmasını göstərir.

Səhənd vulkanı Savalan dağından sonra Cənubi Azərbaycanın ən hündür, İranın, həm də dünyanın ən nəhəng və əzəmətli vulkan konuslarından-stratovulkanlarından biridir. Massivin ən uca zirvəsinin (Hərəmdağ) dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 3707 m, sahəsi isə 400 km²-dən çoxdur (ellipsəoxşar formalı oturacağının böyük diametrinin uzunluğu 80 km, kiçik diametri 65 km-dir). Andezit və bazalt lavaları, tufları və vulkan küllərindən təşkil olunmuş günbəzvari massiv yamacları dərin (300

m-ədək) barrakoslarla (erozion radial şırımlar – dərələr) parçalanmışdır. Zirvəsi daimi qarla örtülüdür.

Vulkan massivində və ondan uzaqlarda (Marağa, Miyana və Bostanava) müşahidə edilən vulkan külü və piroklastitləri püskürmənin eksploziv səciyyə daşdığına, yəni onun güclü partlayışla baş verdiyini göstərir. Bunlar Marağa ətrafındakı heyvanların məhv olmasına səbəb olmuş və onların kül təbəqəsində basdırılmış daşlaşmış qalıqları hazırda dünyanın müxtəlif muzeylərinə aparılır.

Səhənd vulkanı İran yaylasının düzənlik fonunda ətraflardan təcrid olunmuş morfoloji kəskinliyi ilə onun əzəmətini daha da artırır. Vulkanın quruluşunun mürəkkəbliyi, təbii komponentlərinin müxtəlifliyi, landşaft-iqlim xüsusiyyətlərinin burada şaquli diferensiasiyasının aşkar təzahür etməsi, vulkan külü təbəqələrində heyvan qalıqlarının mövcudluğu və ümumiyyətlə, regionun əlverişli təbii şəraitə malik olması bu möhtəşəm və nadir təbiət abidəsinin geoturizm əhəmiyyətini daha da artırır. İlin müxtəlif fəsilələrində təbiətsevərlər və alpinistlər bu təbiət abidəsinin ecəzkar mənzərələrini seyr etmək və uca zirvələrinə qalxmaq məqsədilə buraya gəlirlər. Səhənd dağı yayı qısa və mülayim, qışı uzun və soyuq keçən kontinental – subtropik iqlimə malikdir. Bu da mövsümi geoturizm üçün əlverişli şərait yaradır.

Evlərinin otaqları vulkanik süxurlarda əmələ gəlmiş mağaralar olan və dünyanın ən ecəzkar yaşayış məskənlərindən biri, məşhur beynəlxalq turizm obyektini təmsil edən, möcüzəli Kəndovan kəndinin Səhənd dağının ətkələrində yerləşməsi onun geoturizm əhəmiyyətini daha da yüksəldir.

İran İslam Respublikasının geoparkı tərkibində Savalan və Səhənd dağlarının dəyərli təbii irs abidələri və milli sərvətlər kimi qiymətləndirilməsi, infrastrukturun yaxşı inkişaf etmiş regionunda yerləşməsi, həmin təbiət abidələrinin geoturizmin inkişafında yüksək potensiala malik olmasını göstərir.

Tədqiqat obyektində geoturizm əhəmiyyəti kəsb edən təbiət abidələrinin ən maraqlı mərkəzlərindən biri də mağaralardır. Burada mövcud olan bu növ abidələrdən Səhulan mağarası daha böyük maraq doğurur. O, təbiət abidəsi kimi İranın ən mühüm və az təsadüf edilən mağaralarından və Şərqi Azərbaycan ostanının ən möhtəşəm təbiət abidələrindən biridir.

Mağaranın tavanı və döşəməsində əmələ gəlmiş stalaqtit və stalaqmit sütunları və kalsium - bikarbonatın çökdürülməsi nəticəsində divarlarında əmələ gəlmiş daş şəlalələri gözəl mənzərə yaradaraq, ona

xüsusi görkəm verir. Bu tarixi, arxeoloji, geoloji dəyərlər Səhulan mağarasını milli sərmayə mənbəyinə çevirir.

Kərəftu mağarası təbii-memarlıq abidəsidir. Mağaranın içərisində çəkilmiş heyvan, insan və bitki şəkilləri görünəri valeh edən qədim abidələrdəndir. Hər il 65 min turist bu mağaranı ziyarət edir.

Ərazidə **mineral bulaqlar** tərkibinə, müalicəvi əhəmiyyətinə, yerləşdiyi ərazinin estetik və elmi baxımdan xüsusi maraq doğurduğuna görə bir sıra mineral bulaqlar geoturizm obyekti funksiyasını yerinə yetirir.

Ərdəbil ostanı mineral su mənbələrinin çoxluğu və keyfiyyətinə görə İranın ən zəngin bölgələrindən biridir. Bulaqlarının sayına və müxtəlifliyinə görə ostan İranda özünəməxsus yer tutur. Burada mineral suların əksəriyyəti Savalanın ətəklərində yerləşir. Hər il Səreyn şəhərinə mineral sulardan istifadə üçün 5 milyon nəfər turist səfər edir.

Kəndovan yaşayış məskəni İran İslam Respublikasının şimal-qərbində, Şərqi Azərbaycan ostanında mağara tipli ən qədim və nadir təbii-tarixi yaşayış kənd məskənlərindən biridir. O, Səhənd vulkan massivinin Sultan zirvəsinin ətəklərində, dəniz səviyyəsindən 1450 metr yüksəklikdə yerləşir.

Kəndovan kəndindəki mağaraların əmələ gəlməsi Səhənd vulkanının fəaliyyətinin fasiləli, çoxmərhələli və püskürmə məhsullarının mürəkkəb tərkibli (andezit, dasit, iqnimbrit və s.), aşınma və denudasiya proseslərinə qarşı müxtəlif davamlıqlı süxur və çöküntülərdən (aqlomerat, konqlomerat, vulkan külü və bombaları, lahar və s.) təşkil olmaları ilə izah edilir. Belə ki, vulkanik qatda mövcud olmuş denudasiyaya davamsız süxur və çöküntü kütlələri yağıntılar, səth suları və küləklər vasitəsilə aşındırılaraq aparılmış və nəticədə klastokarst (psevдокarst) mağaraları, konus, piramida və s. şəkilli ecazkar qayalar əmələ gəlmişdir. Səhənd vulkanının və insanların fəaliyyəti nəticəsində ölkənin, həm də dünyanın nadir və ecazkar təbii-antropogen abidəsi yaranmışdır.

Kəndovan kəndinin quruluşu və burada hazırda da həyatın davam etməsi onu dünyanın digər iki oxşar yaşayış məskənlərindən (Türkiyədə Kappadokiya, ABŞ-da Dakota) fərqləndirir.

Kəndovanın özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə yanaşı onun İran İslam Respublikasının ən dəyərli milli sərvətlərindən birini təmsil edən Səhənd kimi möhtəşəm və nadir geoloji abidənin ətəklərində yerləşməsi, eləcə də burada çoxlu sayda müalicəvi xassəli mineral su mənbələrinin olması həmin abidənin geoturizm əhəmiyyətini daha da artırır.

Ostanlarda geoturizmin təbii obyektləri ilə yanaşı, çoxlu sayda mühüm əhəmiyyət kəsb edən və maraqlı antropogen- mədəni və ya tarixi-memarlıq abidələri vardır. Onların səmərəli istifadəsi və qorunması geoturizmin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dördüncü fəsildə geoturizm obyektlərinin iqtisadi qiymətləndirilməsi verilir, onların mühafizəsi və səmərəli istifadə məqsədilə təkliflər irəli sürülür.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İran İslam Respublikasının şimal-qərbində yerləşən Qərbi Azərbaycan, Şərqi Azərbaycan və Ərdəbil ostanlarının ərazisində ekoturizmin inkişafı məqsədilə yeni və perspektivli sahənin obyektlərinin tədqiqinə həsr edilmiş dissertasiya işinin nəticələrini, irəli sürülən təklifləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Ölkə və dünya turizm sənayesi sistemində geoturizm obyektlərinin müxtəlifliyini, onların yeri və əhəmiyyətini, eləcə də statusunu müəyyənləşdirmək məqsədilə, mövcud təcrübədən istifadə etməklə, ilk dəfə olaraq tədqiq olunan ərazidə məlum və yeni aşkar edilmiş obyektlərin ümumi (mövcudluq forması, mənsubiyyəti, mənşəyi, taksonomik və status kateqoriyaları) və regional səviyyələrdə təsnifatları işlənilmişdir.

2. Mühüm turizm əhəmiyyəti kəsb edən təbii, antropogen və təbii-antropogen geoturizm obyektlərinin – xüsusi qorunan ərazilər, göllər, vulkan massiv və konusları, karst və klastokarst (psevdokarst) mağaraları, mineral bulaqlar, çay dərələri (vadiləri), meşə və digər landşaft vahidləri, ekzotik qayalar, tarixi- memarlıq abidələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, onların əhəmiyyəti və səmərəli istifadəsi məsələləri əsaslandırılmışdır.

3. Məxsusi təbii mənzərələrin, nadir və möcüzəli təbiət abidələrinin geniş spektrinin yaranmasının ərazinin geoloji-gemorfoloji mürəkkəbliyi, onun fərqli iqlim şəraiti, relyefinin son dərəcə müxtəlifliyi və başqa özünəməxsus fiziki – coğrafi məziyyətləri ilə əlaqədar olması aydınlaşdırılmışdır. Abidələrin iqtisadi qiymətləndirilməsi, onlardan səmərəli istifadə edilməsinin regionun davamlı inkişafının təmin olunmasında rolu araşdırılmışdır.

4. Abidələrin səmərəli istifadə edilməsi və qorunması, geoturizmin inkişaf etdirilməsi məqsədilə aşağıdakı təklif və tövsiyələr verilmişdir:

- tədqiq olunan abidələrin geniş əhali kütləsinə çatdırılması məqsədilə onları əks etdirən albomların, bələdçi və məlumat kitabçalarının tərtib edilməsi, açıqcaların və poçt markalarının çap etdirilməsi, internet saytları və virtual əlaqələrin təşkil edilməsi və informasiya bazasının yaradılması lazımdır;

- geoturizm obyektlərini, nəqliyyat-komunikasiya sistemlərini, turizm infrastrukturunu, mədəni-məişət xidməti sahələrini, obyektlərin yayıldığı ərazilərin klimodiagraflarını və s. zəruri məlumatları əks etdirən xəritə və coğrafi atlasların tərtib edilməsi vacibdir;

– Urmiya gölünün quruması və ekoloji şəraitinin pisləşməsinin qarşısının alınması məqsədilə şoran torpaqların genişlənməsinə, bitki örtüyünün məhv olmasına, buxaranmanın artmasına səbəb olan yeraltı sülardan sistemsiz istifadənin qarşısının alınması, kanalların, bəndlərin, su anbarlarının, bəzi zəruri yerlərdə çayların sahillərinin beton ilə örtülməsi və kollektor sisteminin yaradılması lazımdır;

– Mağaralar ətrafında qazıntı işlərinin, hər növ quyu və arxların qazılmasının, mağaralardan “yadigar” götürülməsinin qadağan edilməsi zəruridir;

– Mağaraya ziyan vurmayan işıqlandırma sisteminin və təhlükəsiz gediş- gəlişin təşkil edilməsi mümkündür;

– Mineral bulaqların qorunması, onların içməli, müalicə, su heyvanlarının yetişdirilməsi, əkinçilik, turizm xüsusiyyətləri öyrənilməli və səmərəli istifadəsi yolları müəyyən edilməlidir;

– Kəndovan dünyanın bu növ təbii-antropogen abidələrindən biridir. Bu nadir abidənin qorunub gələcək nəsillərə çatdırılması məqsədilə burada yaşayan insanları köçürmək, onu qoruq elan etmək və turiztlərin ziyarəti üçün imkan yaratmaq olar;

– Qaya abidələrinin (vulkan konusları, krater gölləri, qalalar və s.) turistlər tərəfindən ziyarətinin asanlaşdırılması məqsədilə kanat yollarının inşa edilməsi və s.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. K.M.Əhməd zadə. Savalan və Səhənd nadir təbiət abidələri və onların geoturizm əhəmiyyəti, Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. XVII cild. Bakı, 2012, səh. 375-382.
2. K.M.Əhməd zadə. Kəndovan dünyanın nadir turizm obyekti kimi. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. XVI cild. Bakı, 2011, səh. 343-348.
3. K.M.Əhməd zadə. Urmiya gölü - nadir təbiət abidəsi və geoturizm obyekti (İran İslam Respublikası). Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. XVI cild. Bakı, 2011, səh. 420-424.
4. K.M.Əhməd zadə. Urmiya gölü hövzəsinin çayları və onların geoturizm əhəmiyyəti. “Qlobal dəyişikliklər şəraitində geosistemlərin və təbii ehtiyat potensialının qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadəsi” beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları, Bakı, 2011, səh. 396-398.
5. K.M.Əhməd zadə. Turizm və xətəların əlaqəsinin ictimai yöndən araşdırılması. Coğrafiya konfransı. Rəşt, 2011, səh.193 (Seyyid Rəhmət Müzəffəri ilə birlikdə).
6. K.M.Əhməd zadə. İranın şimal-qərbində Araz hövzəsi çaylarının geoturizmi. I Su ekosistemlərinin mühafizəsi konfransı. Həmədan, 2013, səh. 132 (Şirin Xoşsima ilə birlikdə).
7. K.M.Əhməd zadə. Qərbi Azərbaycan ostanının cənub bulaqlarının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təsnifatı. IV Ekologiya Mühəndisliyi konfransı, Tehran, 2010, səh.114.
8. K.M.Əhməd zadə. İran İslam Respublikasının şimal-qərb bölgəsinin geoturizm obyektlərinin təsnifatı məsələsi. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Bakı, 2014, № 3, səh.70-74.
9. K.M.Ахмедзаде. Роль геохимических процессов в геотуристической конструкции родника Граван в Сардеште (Иран), Научное обозрение. 2012, №7, с. 186-189.

**Природные памятники северо-западного региона Исламской
Республики Иран и их исследование в целях геотуризма
РЕЗЮМЕ**

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы диссертации, определяется объект и предмет, цели и задачи, источник и методика исследования, излагаются основные положения, выносимые на защиту, научная новизна, а также практическая значимость работы.

В первой главе излагается постановка вопроса и современное состояние изученности региона в связи с развитием геотуризма в ИРИ и дается краткая социально-историческая и региональная характеристика исследуемой территории, включающей Восточно-Азербайджанскую, Западно-Азербайджанскую и Ардебильскую области.

Во второй главе в целях ознакомления с природными условиями исследуемого региона, дается анализ физико-географических компонентов и естественных ресурсов, где должное внимание уделяется характеристике геолого-тектонического строения, орографии и рельефу, климату, гидрографической сети, почвенному покрову, растительному и животному миру.

В третьей главе дается классификация объектов геотуризма, которые в отношении классификационных признаков (форма существования, принадлежность, происхождение) подразделяются на живые (биотические), неживые (абиотические); естественные, искусственные (культурные), комплексные (смешанные); эндогенные, экзогенные, антропогенные, гетерогенные, в отношении таксономических категорий – на классы (геологические биологические, антропогенные и природно – антропогенные, хорологические), типы (геоморфологические, магматические, тектонические, минералогические, стратиграфические, палеонтологические, гидрологические, технологические, зоологические, ботанические, археологические, архитектурные, скульптурные, ремесленничество, особо охраняемые территории, ландшафты) и их виды; в отношении ранга и статуса – на местные, шахрستانские, областные, региональные, республиканские и мировые. Согласно данной классификации в виде таблицы даны объекты геотуризма – их названия, место расположения, таксономические категории и статус. Здесь же дается характеристика изученных автором объектов геотуризма.

Четвертая глава диссертационной работы посвящена значению памятников исследуемой территории в развитии геотуризма и вопросам рационального их использования и охраны, которые рассматриваются по отдельным видам изучаемых объектов.

По теме диссертации опубликовано 10 работ.

Monuments of the north - western region of the Islamic Republic of Iran and their investigation in terms of Geotourism

SUMMARY

The thesis consists of an introduction, four chapters, conclusion and list of used literature.

In the introduction part the relevance of the topic of the dissertation is justified, the object and subject, goals and objectives, the source and method of research are determined, the main provisions which are taken out to protect, scientific novelty, and also practical significance of the work are set forth.

The first chapter sets forth the question and the current state of its scrutiny concerning the development of geotourism in the Islamic Republic of Iran and gives a brief socio - historical and regional characteristics of the studied area, including the East - Azerbaijan, West - Azerbaijan and Ardabil.

In the second chapter in order to familiarize with the natural conditions of the investigated region, an analysis of the physical - geographic components and natural resources is provided, where the due attention is paid to characteristics of geological - tectonic structure, orography and topography, climate, hydrographic network, soil, vegetation and animal life.

The third chapter provides a broad, general classification of objects of geotourism, which with respect to classification criteria (form of existence, affiliation, origin) are divided into living (biotic), non-living (abiotic); natural and artificial (cultural), complex (mixed); endogenous, exogenous, anthropogenic, heterogeneous, in relation to taxonomic categories are divided into classes (geological, biological, anthropogenic and natural-anthropogenic chorological), types (geomorphological, magmatic, tectonic, mineragenic, stratigraphic, paleontological, hydrological, technological, zoological, botanical, archaeological, architectural, sculptural, handicraft, areas of special care, landscapes) and their species; In terms of rank and status they are divided into local, Shakhristani, ostani, regional, national and global. According to this classification given in tabular form objects of Geotourism - their namings, location, taxonomic categories and status are provided. It also provides the characteristics of objects of geotourism studied by the author.

The fourth chapter of the thesis is devoted to the value of the monuments in studied area in the development of geo-tourism and the issue of their rational use and protection, which are considered as separate species of the objects of study.

In conclusion, the main findings arising from the content of the thesis and suggestions for the rational use and protection of objects of ecotourism are stated, which in complex are designed to facilitate the development of geo-tourism and sustainable development of the country.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

На правах рукописи

АХМЕДЗАДЕ КУКИЯ НАГШИН МАГОМЕД кызы

**ПРИРОДНЫЕ ПАМЯТНИКИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО
РЕГИОНА ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН И ИХ
ИССЛЕДОВАНИЕ В ЦЕЛЯХ ГЕОТУРИЗМА**

5401.01 – Экономическая география

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по географии

БАКУ - 2016